

ДЕТЕРМІНАНТИ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЛОКУСУ КОНТРОЛЮ ОСОБИСТОСТІ

Локус контролю є глибинним, стійким елементом структури саморегуляції особистості, що безпосередньо впливає на конструктивність її соціальної поведінки. Локус контролю є одним з найважливіших механізмів, які визначають здатність і вміння людини долати життєві труднощі, забезпечуючи тим самим можливість її саморозвитку та самореалізації. Локус контролю - це стійка властивість індивіда, яка формується при його соціалізації і є важливою інтегральною характеристикою особистості, показником зв'язку ставлення до себе зі ставленням до довколишнього світу. Поки що мало досліджені взаємозв'язки локусу контролю з умовами формування особистості, а також з мотиваційними, поведінковими, емоційними та характерологічними особливостями особистості, що надає актуальності темі даної статті.

Основне завдання, яке ми ставимо перед собою при написанні цієї статті – узагальнити дані попередніх досліджень про причини, що впливають на формування локусу контролю та психологічні особливості осіб з різними типами локусу контролю особистості та можливості цілеспрямованого впливу на локус контролю особистості з метою підвищення його адекватності.

Мета статті – розглянути чинники формування певних типів локусу контролю та психологічні особливості (характерологічні та мотиваційні характеристики), притаманні особам з екстернальним та інтернальним локусом контролю, надати коротку характеристику методів корекції локусу контролю особистості.

Приписування відповідальності за результати діяльності зовнішнім силам притаманне людям з екстернальним, зовнішнім локусом контролю, що відповідає пошуку причин поведінки ззовні та середовища. Приписування відповідальності за результати діяльності власним здібностям та зусиллям свідчить про те, що в даної особи переважає інтернальний, внутрішній локус контролю, що відповідає пошуку причин поведінки в собі. Локус контролю не визначає реальність контролю зовнішніми чи внутрішніми причинами, а лише суб'єктивне його сприйняття. Інтернальність або екстернальність – це не часткова особистісна риса, а певний особистісний паттерн, цілісна особистісна комбінація.

Інтернальність тісно пов'язана з багатьма психологічними процесами, явищами та рисами особистості, що утворюють її антистресовий контур. Зіпнувшись з перешкодами на шляху саморозвитку, інтернали значно частіше виявляють пошукову активність. Така активність створює передумови знаходження продуктивних шляхів подальшого розвитку особистості. Відмова від пошукової активності може призвести до "навченої безпорадності", яка призводить до стагнації особистості, її деградації. Серед причин "навченої безпорадності" В. Ротенберг [5] виділяє фрустрацію дослідницької активності, гіперопіку, авторитарне виховання.

Інтернальність тісно пов'язана також з таким складним і вагомим утворенням, як соціальний інтерес. Соціальний інтерес є одним з основних понять в теорії особистості А. Адлера [5], який розглядав його як важливу передумову особистісного пристосування, взаємодії людини зі світом. В різних контекстах Адлер пов'язував соціальний інтерес з різними класами психологічних перемінних: когнітивними (розуміння, ідентифікація), емоційними (емпатія, симпатія), мотиваційними (устремління) та поведінковими (кооперація). Гіпотеза Адлера про те, що соціальний інтерес є головним фактором задоволеності життям, отримала численні експериментальні підтвердження.

Великого поширення набула модель розгляду атрибутивного процесу, запропонована Б. Вайнер [11]. Автор запропонував свою модель як атрибутивний аналіз поведінки, пов'язаної з досягненнями. Він встановив зв'язок між сприйманням успіхів і невдач і поведінкою, пов'язаною з досягненнями. В дослідженнях І. Бутковського та Д. Віллов були отримані достатньо очевидні підтвердження цього зв'язку із наполегливістю, інтенсивністю та вибором поведінки у вирішенні задач на досягнення [8].

Найважливішим є питання про те, які саме причини учні висувують в якості таких, що визначають їх досягнення. Б. Вайнер [11] визначив в якості таких власні диспозиції учнів та інформацію, якою вони володіють. З його точки зору, категорія особистісних диспозицій визначається трьома підкатегоріями: особистісними схильностями, демографічним статусом, каузальними схемами. Категорія наявної інформації включає п'ять підкатегорій: власні уявлення, уявлення інших людей, примусове або самостійне прийняття задач на досягнення, вплив з боку батьків та інших референтних осіб, вплив з боку вчителя. Особистісні диспозиції включають мотиваційні упередження відносно формування і встановлення атрибуцій, що відповідають потребам і бажанням учнів. Вони є особливими наборами детермінант, що обумовлені своєрідністю якостей особистості, її демографічним статусом, існуючими каузальними схемами. Слід відзначити саме індивідуалізованість або персоналізованість атрибуцій, адже особистість завжди конкретна, має власне унікальне само- і світосприйняття, а отже і своєрідну атрибуцію, без врахування якої складно розраховувати на продуктивність взаємодії.

У дослідженні Д. Бар-Тал [7] був встановлений зв'язок між особистісними характеристиками та своєрідністю атрибуцій, наприклад, з потребою у досягненнях. Особи з високою потребою у досягненнях проявляють схильність до приписування успіхів здібностям і прикладеним зусиллям, в той час як особи з низькою потребою у досягненнях не проявляли чіпкого усвідомлення атрибутивних передпосилок успіхів. Диференціація атрибуцій була зафіксована також відносно рівня самоповаги. Особи з низькою самоповагою характеризуються більшою відповідальністю за власні невдачі, в той час як особи з високою самоповагою навпаки проявляли тенденцію до пошуку зовнішніх причин невдач.

Ряд досліджень був проведений стосовно впливу на атрибуцію інформації, що була у розпорядженні учнів. Особливості атрибуції багато в чому були обумовлені їх минулим досвідом. Відповідність досягнень минулому досвіду призводить до збільшення атрибуцій стабільними причинами (наприклад, здібностями, складністю задач), невідповідність – до збільшення атрибуцій нестабільними причинами (наприклад, відсутністю зусиль). Володіння інформацією про досягнення інших також є дівєю причиною характеру атрибуцій. Коли власні результати відрізняються від результатів інших, це сприяє самопізнанню. Результати, подібні до результатів інших, створюють можливості для оцінки рівня складності вирішуваної задачі.

Очевидний вплив на характер атрибуцій учнів здійснюють значимі інші. Батьки своїми оціночними судженнями цілеспрямовано або мимовільно формують в них певні каузальні схеми. Сильний вплив здійснюють і оцінки вчителів, причому вони навіть більш дієві, ніж батьківські. Каузальна атрибуція педагога, яка може не відповідати учнівській, виступає у якості важливої детермінанти його поведінки. Багато в чому це пов'язане з очікуваннями педагогом майбутніх успіхів учнів. У випадку стабільного повторення певних результатів учня у вчителя формується відповідна каузальна схема, що в кінцевому рахунку створює підґрунтя для класифікації причин, а також показників стабільності та контрольованості. На характері атрибуцій вчителя може позначатися стаж його педагогічної діяльності. Ефект ореола проявляється у формуванні стійкого ставлення до учня як до талановитого або бездарного. Щойно подібна схема сформована, вона приводить до визначеної інтерпретації результатів діяльності учня, що проявляється у більш лояльному ставленні до одних і більш критичному – до інших. Чим досвідченішим є вчитель, тим більш консервативним стає його характер атрибуцій.

Прагнення зберегти самоповагу, емоційну стабільність в умовах постійних негативних оцінок діяльності і поведінки особистості з боку оточуючих може призводити до формування зовнішнього локусу контролю, що відіграє роль захисного механізму, який, знімаючи відповідальність за невдачі з особистості, дозволяє їй адаптуватися до постійних зовнішніх негативних оцінок і зберегти самоповагу. Доведено, що більшість деліквентів в дитячому і підлітковому віці відчували емоційну депривацію і вплив несприятливого психологічного клімату сім'ї. Потреба в повазі для більшості таких підлітків також стає дефіцитною через проблеми у навчанні. З часом такі діти починають дивитися на себе і своє майбутнє як на дещо похмуре і безрадісне, їм не подобається у школі, що може стати поштовхом до злочинної поведінки. Висновки про захисну екстернальність деліквентів знаходять додаткове підтвердження в результатах, отриманих за субшкалами: інтернальність в області досягнень і в області невдач. Якщо за шкалою інтернальності в області невдач 72% деліквентів мають зовнішній локус контролю, то за шкалою інтернальності в області досягнень тільки 52% з них можуть бути віднесені до екстерналів.

Від міри вираження інтернального або екстернального локусу контролю значною мірою залежить як світосприймання особистості, так і її активність. Це виявляється на всіх рівнях людського буття. За даними К. Муздибаєва [2] існує прямий зв'язок між інтернальністю і наявністю сенсу в житті: чим більше суб'єкт вірить, що все в житті залежить від його власних зусиль і здібностей, тим більше він бачить в житті сенсу і цілей. Люди з високою інтернальністю вважають, що більшість важливих ситуацій в їхньому житті були наслідком їх власних дій, що вони можуть ними управляти; вони відчують свою відповідальність за ці події і за те, як складається їх життя в цілому. В інтерналі, порівняно з екстерналами, часовий простір більш насичений позитивними подіями. Тому життя інтерналів уявляється наповненим прагненнями, цілями. Така віра в себе, в життя спонукає їх до більшої пізнавальної, трудової та соціальної активності. Життєві успіхи інтерналів значно перевищують успіхи екстерналів. Внутрішній локус контролю є соціально схвальною цінністю, ідеальному Я завжди приписується внутрішній локус контролю. Інтернали частіше досягають успіхів у творчій та професійній діяльності, менш тривожні та агресивні, здатні стійкіше захищати свої принципи, ніж екстернали. Інтернали менш підозріливі у стосунках, частіше викликають довіру, досягаючи своїх цілей. Люди, які мають внутрішній локус контролю більш впевнені в собі, наполегливі у досягненні поставленої мети, здатні до самоаналізу, врівноважені, товариські і незалежні, у них домінує мотив досягнення успіху [4]. Крім того, особистість з інтернальним локусом контролю має менший ступінь ризику стосовно виникнення внутрішньоособистісних конфліктів, а також ця особистість здатна запобігати міжособистісним конфліктам. Дослідження, які пов'язують інтернальність/екстернальність з міжособистісними стосунками, свідчать, що інтернали менш схильні до конфліктів. Вони більш популярні, послідовні, проявляють більшу терплячість, більш комунікабельні та доброзичливі. Їм притаманна емоційна стабільність, рішучість, самоконтроль і стриманість. Дослідження самооцінок людей з різними типами суб'єктивного контролю показують, що люди з інтернальним локусом контролю вважають себе добрими, незалежними, рішучими, справедливими, здібними, дружельюбними, чесними, самостійними. Інтернали, на відміну від екстерналів, більш

продуктивно працюють не в команді, а на самоті. Вони більш активні у пошуку інформації, більш обізнані у ситуації, проявляють більше ініціативи, більш принципові у міжособистісних стосунках, не бояться ризикувати. Інтерналі сильніше реагують на втрату особистої свободи (наприклад, при ув'язненні), більш відповідально ставляться до власного здоров'я. Інтерналі менше піддаються дистресу в екстремальних умовах при здійсненні соціального тиску, ніж екстернали. Адаптивна роль інтернальності підтверджується даними досліджень осіб, хворих на невроз, що свідчать про характерні для них низькі вихідні показники інтернальності і підвищення її в процесі психотерапевтичного впливу. Дослідження показують, що керівники-інтерналі більш успішно здійснюють директивне керівництво. Інтерналі роблять вибір серед професій з більшою відповідальністю, яку вони готові брати на себе. Це менеджери середньої та вищої ланки, керівники, підприємці, письменники, митці, тренери тощо. Для інтерналів контроль над виконанням роботи, здійснюваний ззовні, є надмірним, оскільки вони здійснюють його самі і покарання у вигляді штрафу може викликати у такого працівника почуття обурення і приниження. Інтернальність корелює із соціальною зрілістю і просоціальною поведінкою, екстернальність – навпаки – із недостатньою соціальною зрілістю та асоціальною поведінкою. В експериментальному дослідженні П. Хевен [9] було встановлено, що підлітки із внутрішнім локусом контролю більш позитивно ставляться до учителів, а також до представників правоохоронних органів. В дослідженні А. Реана, Д. Карандашева [3], де об'єктом дослідження були особи юнацького віку з чіткою просоціальною орієнтацією, був виявлений наступний розподіл за типами контролю: інтерналі – 72 %, екстернали – 4 %.

Людина з екстернальним локусом контролю (яка думає, що мало впливає на те, що з нею відбувається, і схильна вважати свої успіхи і невдачі наслідком зовнішніх обставин) емоційно неврівноважена, малокомунікабельна; у неї низький самоконтроль і висока напруженість. Схильність до зовнішнього локусу контролю виявляється разом з такими рисами, як непевність у своїх можливостях, тривожність, підозріливість, конформність та агресивність. За даними досліджень Д. Лестер [4], екстернальність прямо пов'язана з гнівом і агресією. За неможливості впливу на перебіг подій, у осіб із зовнішнім локусом контролю, як ми вже згадували вище, переважно формується безпорадність та зниження пошукової активності, на відміну від осіб із внутрішнім локусом контролю. Численні експерименти довели, що схильність до екстернальності проявляється в бажанні відкласти реалізацію наміченого на невизначений термін і, водночас, у здатності ризикувати. Такі особливості особистості можуть загострювати стосунки екстернала з оточенням і обумовлювати виникнення конфліктів. Екстернали більш конформні, піддаються маніпуляціям, поступливі і чутливі до думок і оцінок інших людей і є добрими виконавцями, що ефективно працюють під контролем інших людей. Екстернали частіше обирають професії, де не треба брати на себе відповідальності і приймати самостійні рішення, а лише слідувати інструкціям. Типові представники – це працівники, продавці, секретарі. В процесі досліджень було виявлено, що для екстерналів, як для менш відповідальних працівників, що звикли бути контрольованими ззовні, система штрафів є ефективною для негативного мотивування. Працівники з низьким рівнем задоволеності професійної діяльністю мають низький рівень загальної інтернальності, вони не вважають себе причиною власних досягнень і не вірять у те, що здатні впливати на успішність власного життя і діяльності, схильні до самозвинувачення, у професійній діяльності не схильні брати на себе відповідальність, не здатні до самостійного планування і якісного здійснення професійних обов'язків. Їм властиві світоглядні установки «переконаної екстернальності», що вказує на їх переконаність в нерозумності, непотрібності і беззмистовності здійснення активності, недостатню ефективність власної активності вони пояснюють законами світобудови і не намагаються щось змінити в своєму житті. Підвищена тривожність екстерналів може здаватися парадоксальною. Дійсно, з точки зору здорового глузду екстернал не повинен бути високотривожним, оскільки він надійно захищений тим, що у всіх своїх невдачах звинувачує не себе, а випадок, обставини. Але якщо виходити з положень інформаційної теорії емоцій [1], невизначеність ситуації перебуває у прямому зв'язку з емоційним напруженням. Екстернал завжди перебуває в ситуаціях більшої невизначеності, ніж інтернал, оскільки слабше контролює події свого життя, що створює підґрунтя для ескалації емоційної напруженості. За даними А. Реана [3], серед молодих деліквентів частина екстерналів складає 84%, в той час як до інтерналів належать лише 16%. Зовнішній локус контролю означає зняття суб'єктом відповідальності за все, що з ним відбувається, з самого себе; відповідальність в такому випадку покладається на оточуючих людей, долю, випадок, обставини. За певних умов така ситуація полегшує вихід на скоєння правопорушення, наприклад, під впливом групи або її лідера. Отже, знання індивідуальних особливостей особистості, пов'язаних з рівнем і спрямованістю відповідальності є необхідним в діяльності соціальних працівників. Корекційно-виховна робота з деліквентом передбачає (в якості способу корекції поведінки і в якості однієї з цілей розвитку особистості) його переорієнтацію з екстернального на інтернальний контроль.

Всі численні переваги інтернала пов'язані з його внутрішньою відповідальністю, як за успіхи, так і за невдачі. Але людина, яка завжди і всюди бере на себе відповідальність за всі невдачі і помилки в житті, піддається серйозному ризику дезадаптації. У випадку великої кількості серйозних невдач така тотальна відповідальність може стати підґрунтям для формування комплексу провини. Отже, корисно розрізняти інтернальність – екстернальність не тільки за ситуативними (поведінковими) сферами, але і за причинно-наслідковими сферами: відповідальність за причини невдач і відповідальність за подолання невдач. Буде краще, якщо в такому випадку людина буде екстерналом в області причин невдач та інтерналом в області подолання невдач. Це дозволить зберегти впевненість в собі, активну позицію і почуття контролю за подіями свого життя, не набуваючи разом з тим почуття всезагальної провини та емоційної дезадаптації. Для розвитку в учнів адаптивних атрибутивних моделей педагогам рекомендують звертати увагу на своєрідність атрибутивного стилю учнів, і в будь-якому випадку доводити до їх свідомості зв'язок між прикладеними зусиллями та результатами. Ця інформація не повинна носити характер тільки зворотного зв'язку, а повинна супроводжуватися відповідною інструктивною роботою, наданням допомоги у реструктуризації та формуванні більш продуктивних атрибутивних схем.

Дотепер не було розроблено методики, призначеної для визначення локусу контролю у підлітків. Ми створили проект такої методики і опитали 27 підлітків. Розроблена нами методика складається з 80 питань, десяти шкал (досягнення, невдачі, сім'я, школа, спілкування, здоров'я, секс, внутрішній світ, майбутнє, розваги) по вісім питань у кожній. Використовувалися чотири варіанти відповідей: «безумовно, так», «скоріше, так», «скоріше, ні» та «безумовно, ні», сформульовані твердження мали прямий та інвертований характер, в кінцевому рахунку методика спрямовувалася на вимірювання інтернальності респондента. В процесі опитування нами були отримані цікаві результати. Найбільш інтернальними підлітками виявилися у сферах спілкування, розваг і майбутнього (середні показники дорівнюють відповідно 15,7, 14,8 та 14,3 при максимальному показнику 24). Найменш інтернальними вони виявилися у сферах «школа», «сім'я» і «здоров'я» (середні показники дорівнюють відповідно 10,3, 12,4 та 12,4 при максимальному показнику 24). Майже однакова інтернальність спостерігається у сферах досягнень і невдач (середні показники дорівнюють відповідно 13,7 та 13,1 при максимальному показнику 24), що відображає адекватну та реалістичну самооцінку наших респондентів. Водночас, трохи більш інтернальними вони є у сфері досягнень, що забезпечує певний захист від надмірного самозвинувачення у випадку невдач і можливість отримання задоволення від успіхів (ці тенденції є однаково необхідними для здорової особистості). Найбільш гомогенною наша група є у показниках інтернальності в сферах досягнень, спілкування і розваг (середнє відхилення, відповідно, дорівнює 2,4, 2,6 та 2,6), і найбільш гетерогенною у показниках інтернальності у сферах «школа» і «внутрішній світ» (середнє відхилення, відповідно, дорівнює 4,6 та 4,2).

За шкалою інтернальності в області досягнень у одного досліджуваного виявлено низький показник інтернальності, і у двох досліджуваних – високий показник інтернальності. За шкалою інтернальності в області невдач не виявлено жодного низького показника інтернальності і два високих показники інтернальності. За шкалою інтернальності в сімейних стосунках не виявлено жодного низького показника і один високий показник інтернальності. За шкалою інтернальності в шкільному житті виявлено шість низьких показників та один високий показник інтернальності в області спілкування не виявлено жодного низького показника інтернальності, виявлено сім високих показників інтернальності. За шкалою інтернальності в області здоров'я виявлено один низький та один високий показник. За шкалою інтернальності в області сексуальних стосунків виявлено один високий показник. За шкалою інтернальності в області внутрішнього світу і духовного життя виявлено три низьких показники та п'ять низьких показників. За шкалою інтернальності в області майбутнього виявлено один низький показник та два високих. За шкалою інтернальності в області розваг не виявлено низьких показників, проте виявлено чотири високих показники. За загальним показником інтернальності всі досліджувані мають середній рівень інтернальності. Отже, в даному вигляді навряд чи доцільно застосовувати цю методику. Необхідно змінити або систему оцінювання відповідей, або систему нарахування балів за відповіді, або розробити певні тестові норми, які дозволять розподіляти досліджуваних на групи з низькими, середніми та високими показниками інтернальності у відповідності з законом нормального розподілу. Це становить перспективу наших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абульханова-Славская К.А., Березина Т.Н.* Время личности и время жизни. – СПб.: Алетейя, 2001. – 304 с.
2. *Психология личности и образ жизни.* – М.: Наука, 1987. – 220 с.
3. *Реан А.А.* Психология изучения личности. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999. – 288 с.
4. *Ферхем А., Хейвен П.* Личность и социальное поведение. СПб.: Питер, 2001. – 368 с.
5. *Фрейдджер Р., Фейдмен Д.* Личность. Теории, упражнения, эксперименты. – СПб., ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2004. – 608 с.
6. *Bandura A.* Self-Efficacy: toward a unifying theory of behavioral changes // *Psychological Review.* — 1977. Vol. 84. — P. 191 — 215.
7. *Bar-Tal D.* The effects of teachers behavior on pupils attributions: A review / In C. Antaki, and C. Brewin (Eds.). *Attributions and Psychological Change.* — London: Academic Press, 1982. — P. 177 — 194.
8. *Butkowsky I.S., and Willows D.M.* Cognitive-motivational characteristics of children varying in reading ability: Evidence for learned helplessness in poor readers // *Educational Psychology.* — 1980. Vol. 72. — P. 408 — 422.
9. *Hewstone M., Fincham F.* Attribution theory and research. / In Hewstone M., Stroebe W., and Stephenson G.M. (Eds.). *Introduction to Social Psychology.* —

London: Blackwell Publishers, 1996. — P. 167 — 204.

10. Peterson C. Learned helplessness and attributional intervention in depression / In C. Antaki, and C. Brewin (Eds.). *Attributions and Psychological Change*. — London: Academic Press, 1982. — P. 97 — 115.

11. Weiner B. *Achievement Motivation and Attribution Theory*. Morristown. — NJ: General Learning Press, 1974. — 216 p.

Подано до редакції 03.09.08

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются возможные причины формирования разных типов локуса контроля, среди которых в первую очередь фигурируют влияние родителей, учителей и социальная среда в целом. Также внимание уделяется мотивационным, поведенческим, эмоциональным и характерологическим особенностям людей с разными типами локуса контроля. Проводится описание новой методики для измерения локуса контроля подростков, которая находится на стадии разработки и апробации.

SUMMARY

The article analyses possible determinants of forming different types of control locus, pointing out influence of parents, teachers and social environment as the most essential one. Great attention is paid to motivational, behavioral, emotional peculiarities and character features of people with different types of control locus. The author describes a new method of measuring control locus, the method being at the stage of development and approbation.
